

QUYI AMUDARYO HUDDIDA ILK O'RTA ASR SUG'ORILISH TARMOQLARI TARIXIGA DOIR BA'ZI MULOHAZALAR

Matyakubova Shahodat Xamidjanovna, Urganch Ranch texnologiya universiteti o'qituvchisi

SOME REMARKS ON THE HISTORY OF EARLY MEDIEVAL IRRIGATION SYSTEMS IN THE LOWER AMU DARYA REGION

Matyakubova Shahodat Khamidjanovna, Teacher of Urgench Ranch Technological University

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ ПО ИСТОРИИ РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫХ ИРРИГАЦИОННЫХ СИСТЕМ В НИЖНЕМ АМУДАРЬИНСКОМ РЕГИОНЕ

Матякубова Шаходат Хамиджановна, преподаватель Ургенчского технологического университета Ranch

Annotatsiya: Maqolada Quyi Amudaryo hududida milodiy V-VI asr birinchi yarmida sug'orilish tarmoqlarining qurilishi va faoliyat jarayonlari tarixi yoritilgan.

Kalit so'zlar: Sabirov Q., Tolstov S.P., Terenozhkin A.I., Nerazik Ye.Ye., G'ulomov Ya.G., Sho'raxon, Sultan Uvays, Kaltaminor, Tozabog'yob, Amirobod, Burgutqal'a, Uyqal'a, Qumbosganqal'a, Dovdon, Daryoliq, Charmanyob.

Abstract: The article illuminates the history of the construction and operational processes of irrigation networks in the Lower Amu Darya region during the first half of the 5th-6th centuries AD.

Key words: Sabirov K., Tolstov S.P., Terenozhkin A.I., Nerazik E.E., Gulyamov Ya.G., Shurakhan, Sultan Uvays, Kaltaminor, Tazabagyab, Amirobod, Burgutkala, Uykala, Kumbosgankala, Dovdon, Daryalik, Charmanyab.

Аннотация: В статье освещается история строительства и функционирования ирригационных сетей в регионе Нижней Амудары в первой половине V-VI веков нашей эры.

Ключевые слова: Сабиров К., Толстов С.П., Тереножкин А.И., Неразик Е.Е., Гулямов Я.Г., Шурахон, Султанувайс, Келтенинор, Тазабагяб, Амирабад, Бургуткалья, Уйкалья, Кумбасганкалья, Довдон, Дарёлик, Черменяб.

KIRISH. Amudaryo asrlar mobaynida suv tarkibidagi mineral moddalarni qamrab olgan loyqal'arni yotqizishi natijasida hosil bo'lgan sernam va serunum tekislik ekin-tikinga qulayligi tufayli o'z manfaatlariga xizmat qildirish maqsadida mil. Avv. VI asr so'nggi choragidan rivojlangan o'rta asrgacha ajdodlarimz Amudaryo yo'nalishini bir maromga keltirish maqsadida Qizilqum tomon chiqarilgan Kaltaminor, Tazabog'yob va Amirobod magistral kanallari so'l sohili hududi geografik

manzarasini tasvir etgan Dovdon irmog'i o'rta qismida chiqarilgan Charmanyobdan ikki yon tomon chiqarilgan tarmoqlar boshi, o'rtasi va oxirida kichik, o'rtamiyona va miqdoriy jihatidan farqlanuvchi turar joylarni ko'targanlar. Yuqorida qayd qilingan tarixiy davrda o'troq ziroatkor aholini kundalik oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda magistral sug'orish inshootlarining tarixiy ahamiyati beqiyos. Mazkur maqolada ilk o'rta asrlarda o'troq aholi manfaatlariga xizmat qilgan sug'orilish

<https://orcid.org/0009-0005-0164-9607>

e-mail:
matyaqubovashaxodat@gmail.com

inshootlari yo‘nalishlari tarixini yoritish nazarda tutilgan. Aholi tomonidan turar joylarni suv bilan ta’minalash, uning mavsumiy uzilishlari, yuz bergan o‘zgarishlarni yoritish maqsad qilingan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR

TAHLILI. Amudaryo O‘rtal Osiyo janubi sharqiy hududida osmono‘par tog‘lar oralig‘i toshlar o‘rtasidan oqib tushgan suvlarni qamrab olgan. Mil. avv. 8-7 ming yilliklarda Amudaryoning asosiy suvi Xorazm tekisligi tomon shiddat bilan kelib, tarkibidagi mineral moddalarga yotqizilishi munosabati bilan sernam va serunum tekislik ming-minglab yillar insoniyatga xizmat qilgan.

Shu ma’noda mil. avv. 8-7 ming yillikdan boshlab Amudaryo suv sathi ko‘tarilishi munosabati bilan ajralib chiqqan Oqchadaryo, Dovdon va Daryoliq irmoqlari faoliyatları natijasida Qizilqum va Qoraqum to‘lqinsimon qum uyumlari o‘rtasidagi botiqlar suv havzalariga aylangan, ularning hukmronligi mil. avv. VI asr so‘nggi choragigacha davom etgan [1, – Б.101].

S.P.Tolstov Xorazm hududida faoliyat olib borgan Sho‘raxon va Sulton Uvays o‘rtasida yuzasi gidrologik o‘zgarishlarni ilk asarida Kaltaminor, Tozabog‘yob va Amirobod sug‘orish inshootlari yo‘nalishlari belgilangan va shu asosda sug‘oriladigan dehqonchilik vohalarining suv bilan ta’minlanganligi milodi IV asrlarda o‘ng sohil Xorazmda sug‘orish inshootlari hududlari qisqarishi boshlanishi, milodi VIII-IX asrlarda esa qisqarish jarayonlari keng tus organligi qayd qilingan [2, – C. 46]. Tadqiqotchingi yuqorida zikr qilingan magistral sug‘orish inshootlari yo‘nalishlari to‘g‘risidagi xulosalariga qo‘silib bo‘lmaydi, chunki ular turli tomonga yo‘nalgan. Masalan, Kaltaminor kanali Yonboshqal‘a balandligi chegarasi bo‘ylab shimoli-sharqiy hududi Qumbosgan-qal‘agacha atroflarini suv bilan ta’min qilgan.

Tozabog‘yob sug‘orish inshooti shimoli-sharqiy tomon Katta Qirqqiz yodgorligiga yetib borgan. Amirobod kanali esa Sulton Uvays tog‘i janubiy hududlariga yetib borib Ayozqal‘a-1,2,3 yodgorliklari aholisini obihayot bilan ta’min qilgan. Mazkur kanallardan Amudaryo va Qizilqum o‘rtasida geografik kenglikda tub o‘zgarishlarni aks ettirgan ikki yon tomonga chiqarilgan sug‘orilish tarmoqlari to‘g‘risida ma’lumotlar kuzatilmaydi. Shuningdek, tadqiqotchi so‘l sohili hududida Dovdon va Daryoliq irmoqlari faoliyatları, ulardan

ikki yon tomonga yo‘nalgan sug‘orilish tarmoqlari e’tibordan qolgan.

A.I.Terenojkinding Amudaryo o‘ng sohili hududida undan chiqarilgan Kaltaminor, Tozabog‘yob va Amirobod sug‘orilish magistral inshootlari yo‘nalishlari to‘g‘ri ko‘rsatilgan, ular sohili bo‘ylab arxeologik yodgorliklarning joylashish xaritasi ishlab chiqilganligini qayd qilish joiz [3, – C.169].

Ye.Ye.Nerazikning Xorazm vohasi o‘ng va so‘l sohili hududlarida olib borgan sug‘orilish inshootlari to‘g‘risida ma’lumotlari nashrlarida keng o‘rin olgan. Tadqiqotchi ilk monografiyasida Burgutqal‘a vohasidagi yodgorliklar to‘g‘risida ma’lumotlarni milodiy VIII asrgacha qayd qilgan.

Misol tariqasida Burgutqal‘a dehqonchilik vohasining sug‘orilishida muhim ahamiyat kasb etgan Burgutqal‘a inshooti tarixiga oid ma’lumotlar o‘rin olgan [4, – C.96]. Tadqiqotchi xulosasiga ko‘ra, Burgutqal‘a dehqonchilik vohasi uzunligi 40 km, kengligi 4-5 km ni egallagan. Kaltaminor magistral kanali tizimida Burgutqal‘a, Uyqal‘a va oxirida Dumanqal‘a va Qumbosganqal‘alari milodiy V-VI asr birinchi yarmida suv bilan ta’minlagan [5, – C.130].

Ikkinci monografiyasi birinchi bo‘limida milodi I-VII asrgacha o‘ng va so‘l sohil hududida uchta magistral inshootlari hamda ulardan ikki yon tomonga chiqarilgan shaxobchalar faoliyatları to‘g‘risida ma’lumotlar berilgan. Ikkinci bo‘limda faqat o‘ng sohil hududidagi sug‘orilish inshootlari faoliyatlariga e’tibor berilgan [6, – C.13-66].

Tadqiqotchi monografiyaning ikkinchi bo‘limida asosiy e’tibor Sho‘raxon va Sulton Uvays tog‘i o‘rtasidagi sug‘orilish inshootlari faoliyatiga keng urg‘u bergen, so‘l sohil sug‘orilish inshootlari, masalan Charmanyob magistral kanalidan chiqarilgan shaxobchalar faoliyatları ochiq qolgan.

Xorazm vohasi sug‘orilish tarixi tadqiqotchisi Ya.G‘.G‘ulomov monografiyasida ilk o‘rtal Osiyo o‘ng va so‘l sohili hududlarini suv bilan ta’minlagan magistral kanallar to‘g‘risida ma’lumotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, asarning “Ilk feodalizm davrida irrigatsiya (IV-IX asrlar)” bo‘limida milodiy IV asrda o‘ng sohil hududida Anqaqal‘a, Qirqqiz, Jildiqqal‘ada hayot to‘xtaganligi, Tuproqqal‘ada tushkunlik kechganligi, Filqal‘a (Pilqal‘a) qurilishi yakun topganligi, so‘l sohil hududida rivojlanish kuzatilmaganligi, milodiy V-VI asrlarda madaniy hayot kechganligini to‘g‘ri

qayd qilgan, lekin unga bo‘lgan omillar to‘g‘risida ma’lumotlar kuzatilmaydi. Milodiy VI-IX asr oxirigacha Xorazm o‘ng va so‘l sohili sug‘orilish inshootlari faoliyat olib borganligi xaritada o‘z aksini topgan. Milodiy IV-VI asrlarda Amudaryodan o‘ng va so‘l sohil hududlarida Qizilqum va Qoraqum tomon sug‘orilish inshootlari yo‘nalishlari, ularning ikki sohili bo‘ylab arxeologik yodgorliklar joylashishi tasviri berilgan. Amudaryo o‘ng sohili hududida Katqal‘a yaqinidan shu atamada chiqarilgan magistral kanali shimoli-sharqiy tomon hududlarini suv bilan ta‘min qilgan. Shu bilan birga, Amudaryodan shimoli-sharqiy tomon (hozirgi Chimboy tumani hududi) chiqarilgan magistral kanal Kuyukqal‘a atrofini suv bilan ta‘min qilgan. Katta Qirqqiz qal‘a sug‘orilish inshootidan shimoli-g‘arbiy tomon chiqarilgan shaxobcha Qizilqal‘a aholisini suv bilan ta‘min qilgan[7,—Б.120-130].

S.P.Tolstov, Ye.Ye.Nerazik asarlarida asosiy e’tibor Sho‘raxon va Sulton Uvays tog‘i o‘rtasida sug‘orilish inshootlari to‘g‘risida ma’lumotlar geografiyasi keng, ammo so‘l sohil Charmanyob magistral sug‘orilish inshooti Dovdon irmog‘idan mil. avv. VI asr so‘nggi choragidan Ko‘zaliqir, Qal‘aliqir balandliklari tomon faoliyatları, undan ikki yon tomon yo‘naltirilgan tarmoqlar faoliyatları ochiq qolgan. Holbuki, mazkur sug‘orilish inshootlari mil. avv. IV asrdan boshlab Qoraqum chegarasi tomon va shimoli-g‘arbiy Ustyurt, sharqiy tomon sug‘orilish inshootlari chiqarilgan, ular sohili bo‘ylab istehkomli qal‘alar to‘g‘risida fikrmulohazalarni qayd qilmaydi. Ya.G‘.G‘ulomov asarida milodiy III-VI asrlarda o‘ng va so‘l sohil sug‘orilish inshootlari yo‘nalishi qayd qilingan, ular hudud sohili bo‘ylab qal‘alar joylashtirilgan, ammo tarmoqlar nomlari kuzatilmaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

quyidagicha izohlandi: ilmiy, tarixiy-xronologik, nazariy-qiyosiy tavsif, munozara, asoslash, umum-lashtirish, yakuniy xulosa, arxeologiya, etnografiya, geografiya fani yutuqlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR. Xorazm ekspeditsiyasi Qoraqalpog‘iston Respublikasi tadqiqotchilari hamda boshqa tadqiqotchilarning ilk o‘rta asrga oid adabiyotlarni qamrab olgan tarixiy ma’lumotlar tahlil qilindi.

Natijalarda quyidagi jarayonlar qayd qilindi, ya’ni antik davrda Qizilqum va Qoraqum qum uyumlari geografik holati, hamda Amudaryodan chiqarilgan sug‘orilish inshootlari suv sathining goh

ko‘tarilishi, goh keskin pasayishi munosabati bilan o‘ng sohil hududida iqtisodiy inqirozlar sodir bo‘ldi hamda suv ta‘minoti qaytadan boshlanganligi sabab, suv yetib borgan qishloq va shaharlarda qisman hayot davom etgan, ularning ichki qismida milodiy V-VI asr birinchi yarmida keskin o‘zgarishlar natijalari qayd qilingan.

XULOSA VA TAKLIFLAR. Yuqorida qayd qilingan tarixiy davr – ya’ni milodiy V-VI asr birinchi yarmida madaniy-xo‘jalik markazlar va mikrovohalarda kechgan tarixiy jarayonlar to‘g‘risida xulosa qilindi.

Mazkur xulosalar quyidagicha izohlandi:

Antik davrda bunyod qilingan yodgorliklarning sug‘orilish inshootlari suv oqimi yetib bongan hududlarda qishloq va shaharlarda madaniy va etnik munosabatlar davom etgan.

Sug‘orilish inshootlari suv oqimi yetib bormagan hududlarda xo‘jalik-madaniy hayot yakun topgan.

Xorazm vohasi ilk o‘rta asr siyosiy manzarasini Afrig‘ sulolasiga va Kerdar davlatlari aks ettirgan.

TAKLIFLAR quyidagicha olg‘a surildi.

Ilk o‘rta asr yodgorliklarining saqlanib qolgan paxsa va xom g‘ishtdan (30x30x10 sm) tiklangan mudofaa devori qadimiy holatini saqlab qolish;

Ilk yodgorliklarga tomon yo‘nalgan sug‘orilish tarmoqlarini o‘rganish;

Katta Guldursun, Qiziltepa, Qal‘ajiq yodgorliklariga sayohatlar tashkil qilish.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

- Собиров К. Хоразмнинг қишлоқ ва шаҳарлари мудофаа инишотлари. -Тошкент, Фан, 2009. – Б. 101.
- Толстов С.П. Древний Хорезм. – М.:МГУ, 1948. – С.46.
- Тереножкин А.И. Археологические разведки в Хорезме // СА. –М.: Наука, 1940.№6. – С. 169.
- Неразик Е.Е. Раскопки в Беркут-калинском оазисе в 1953-1956 гг // МХЭ. – М.: Наука. 1959. Вып-1. – С. 96-124.
- Неразик Е.Е. Сельские поселения Афригидского Хорезма (по материалам Беркут-Калинского оазиса). – М.: 1966. – С.130.
- Неразик Е.Е. Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв). Из истории жилища и семьи // ТрХАЭЭ. – М.: Наука, 1976. Т. IX. – С. 13-66.
- Фуломов Я.Ф. Хоразмнинг сугорилиш тарихи. – Тошкент, Фан, 1969. – Б. 120-130.